

Filosofen in detentie

Filosofie en humanisme in de gevangenis

In dit artikel beschrijft de auteur achtergrond, verantwoording en werkwijze van de cursus *Filosofie en Humanisme* die door humanistische geestelijk verzorgers in tal van justitiële instellingen wordt aangeboden. Toegankelijke filosofische teksten en denkbeelden nodigen uit tot persoonlijke reflecties van gedeteneerden op thema's als angst en vergeving. Het lukt (regelmatig) om deelnemers uit hun vaste denkpatroon te lokken. De auteur evalueert dit nieuwe aanbod.

Hans Scheper

'**M**AAR DAT IS GEEN FILOSOFIE! Ik heb over mijn mening ontzettend lang nagedacht en ik weet gewoon dat het zo is.' Deze uitspraak doet een deelnemer tijdens een les van de cursus *Filosofie en Humanisme* die humanistisch geestelijk verzorgers sinds een paar jaar in de gevangenissen geven. Het is een reactie op mijn voorstel om de meningen die ogenschijnlijk zo gemakkelijk over tafel gaan, eens nader te onderzoeken. Ik deed dit voorstel omdat de gesprekken soms meer

op een wedstrijd pingpong leken dan op een ontdekkend of filosofisch onderzoek. Mijn uitleg was dat je filosofie kunt zien als een zoektocht naar wijsheid en dat het helpt als je je eigen opvattingen onderzoekt of eens van een andere kant bekijkt. Misschien blijf je dan wel hetzelfde denken, maar het is ook mogelijk dat er iets beters voor in de plaats komt. Maar dit was niet wat de deelnemer van filosofie verwachtte. Het gesprek ging op min of meer de oude voet door, totdat een andere deelnemer de suggestie deed om toch wat langer bij een mening stil te staan en te kijken of deze wel juist was.

Jezelf onderzoeken en opvattingen of meningen echt ter discussie stellen, de filosofie nodigt daartoe uit. De cursus *Filosofie en Humanisme* vertrekt vanuit de gedachte dat een ontdekkend onderzoek naar existentiële thema's de innerlijke vrijheid vergroot. Toch leert de ervaring dat deze veronderstelling vraagt om een zeker voorbehoud als we een filosofisch gesprek beginnen. Zoals ook blijkt in de dialogen van Socrates met de burgers van Athene, kan al dat vragen en doorvragen behoorlijk ontregelen en irriteren. Dat is goed als we al te zelfgenoegzaam worden; de horizon mag dan wel een beetje verbreed worden. Maar dat is zeker geen vanzelfsprekendheid voor mensen voor wie veel vaste grond al is weggeslagen en die met veel moeite hun hoofd boven water moeten houden. Soms is ontregeling

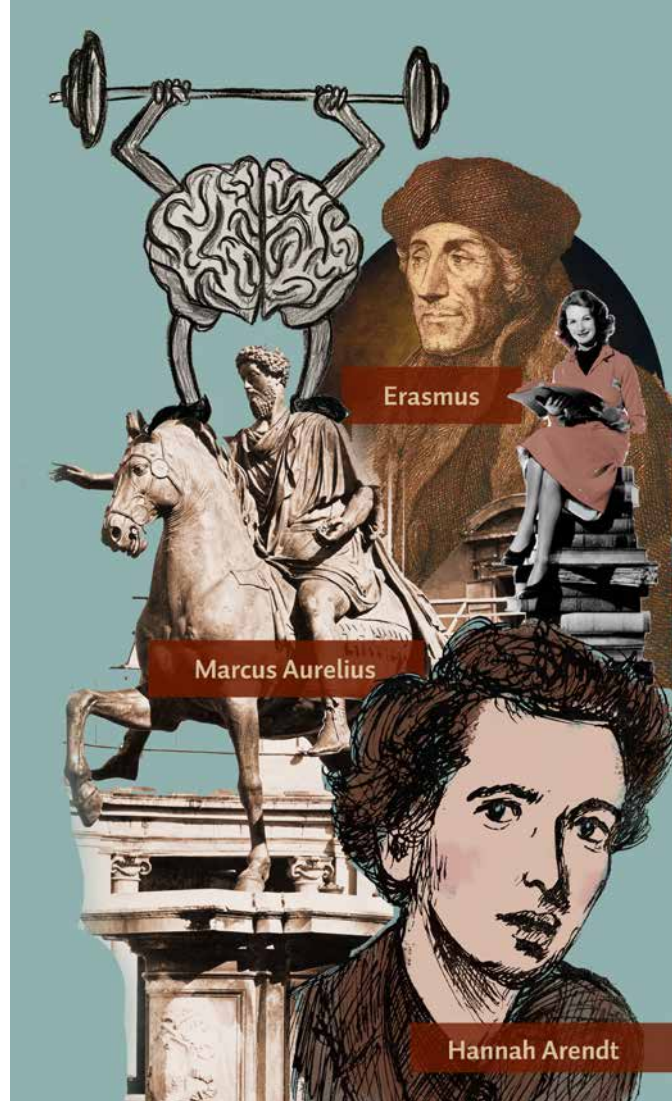
verrijkend en kan het de innerlijke vrijheid vergroten, maar we moeten er terdege rekening mee houden dat meningen ook strohalmen kunnen zijn. En toch geldt ook voor strohalmen dat je erbij gebaat kunt zijn als ze worden onderzocht en worden vervangen door een meer weloverwogen opvatting. Maar dat moet dan wel met voorzichtigheid gebeuren.

Inhoud en opzet van de cursus

In de cursus *Filosofie en Humanisme* bespreken vrijwilligers van het Humanistisch Verbond met gedetineerden klassieke en moderne teksten van filosofen uit de humanistische traditie. Het gaat om korte teksten met een existentiële thematiek, die aansluiten bij levensvragen van gedetineerden en die zonder filosofische voorkennis in principe goed te lezen zijn. Niet altijd gemakkelijk en direct toegankelijk, maar met de uitdaging om je tanden erin te zetten en er eens een uur lang goed voor te gaan zitten. De opdracht voor de gespreksleiders is om de tekst door *close reading* en een goed gesprek tot leven te laten komen. De cursus wordt georganiseerd door de humanistisch geestelijk verzorger, en hij of zij is eindverantwoordelijk. Belangrijk om te vermelden is dat gedetineerden vrijwillig deelnemen.

De cursus wil een verdieping geven van levensbeschouwelijke kennis en levensvragen van de deelnemers. Thema's zijn bijvoorbeeld eenzaamheid, vergeving, vriendschap, liefde en angst. De gesprekken gaan over de teksten, maar gezien de thematiek zijn ze zo goed als altijd ook zeer persoonlijk. Juist dit persoonlijke vraagt van de deelnemers respect en dat ze elkaar ruimte geven om hun verhaal te vertellen. Net als buiten detentie is dat niet altijd een vanzelfsprekendheid, maar iets dat je moet leren.

Een les duurt een uur en heeft een eenvoudige opzet. De twee gespreksleiders verwelkomen de cursisten met koffie en iets lekkers. Als iedereen zijn plek heeft, volgt er een korte inleiding over de spelregels van

het gesprek, de filosoof en het thema dat centraal staat. Daarna vragen we de cursisten wie de tekst hardop wil voorlezen. Er zijn altijd deelnemers die dit graag doen. Omdat de teksten niet gemakkelijk zijn, worden ze twee keer voorgelezen. Deze lezing krijgt het karakter van een ritueel en werkt zeer goed. Het gesprek na lezing begint met een ronde vragen om opheldering zodat de betekenis goed boven tafel komt. Het laatste deel van de les besteden we aan de vraag wat de tekst ons te zeggen heeft, of we er iets mee kunnen. De ervaring leert dat deze methode de tekst in een uur tijd echt tot leven kan brengen en aanleiding geeft tot betrokken en persoonlijke

gesprekken. De cursus kent inmiddels vier modules met elk zeven lessen. Tijdens de laatste les van een module krijgen de deelnemers een certificaat met daarop een motto waarin tot uitdrukking komt wat ze als inspiratie meenemen uit de lessen.

Filosoferen over angst

In 2018 heeft Lianne Tijhaar in *Filosofie Magazine* in vier afleveringen een schets gegeven van de lessen in de penitentiaire inrichting in Almere. Met de vraag 'kan filosofie helpen als je in de gevangenis zit?' in gedachten heeft de journaliste de lessen bijgewoond en verslag gedaan van de gesprekken. Ze schrijft: 'De gedetineerden praten verrassend open met elkaar; het is een heel ander gesprek dan je op het eerste gezicht zou verwachten van deze stoere mannen. Er worden gevoelige snaren geraakt.' In de les waarin ze deze observatie deed stond een tekst over angst uit *De verovering van het geluk* van Bertrand Russell centraal.

'Guilty, but not to blame'

Angst is een aansprekend thema, dat iedereen wel uit eigen ervaring kent. Russell laat zien dat je angsten niet uit de weg moet gaan, maar juist onder ogen moet zien en erover moet nadenken. Voor angsten moet je niet op de vlucht gaan, maar ze als het ware kapot denken, aldus de gespreksleider. Tijhaar laat zien wat een tekst over een existentieel thema kan oproepen. Het betoog van Russell roept duidelijk weerstand op, als een van de deelnemers met een voorbeeld uit zijn leven laat zien dat het voor hem totaal niet werkt. Hij wil juist niet meer over zijn angsten denken, hij wordt gek van zijn gedachten. Ongepolijst, maar open komt uit het gesprek naar voren dat Russell het volgens de deelnemers niet bij het rechte eind heeft als hij het over angsten heeft en hoe daarmee om te gaan. Maar als er langer over wordt gepraat, ontstaat er toch een ander perspectief. Voortbordurend op Russell en het gesprek roe-

pen twee medecursisten dat de betrokkene voor zichzelf moet kiezen en baas over zijn eigen gedachten moet worden.

Filosoferen over vergeving

Als je niet kunt vergeven, blijf je vastzitten aan het verleden, aldus een korte samenvatting van de tekst van Hannah Arendt over dit onderwerp in de *De menselijke conditie*. In de cursus bespreken we een fragment van deze tekst en belichten we het thema vergeven van meerdere kanten. Het onderwerp wordt in de context van een gevangenis extra ingewikkeld, omdat de cursisten veelal dader zijn en zelf slachtoffer(s) hebben gemaakt. Wie moet dan wie vergeven? Tegelijk geldt dat veel van de cursisten zelf vaak slachtoffer zijn geweest van geweld, misbruik en/of verwaarlozing: een slachtoferschap dat je niet kunt of mag negeren. Tijdens de les over dit onderwerp waarbij ik aanwezig was, ging het vooral over het onrecht dat de deelnemers zelf was aangedaan. Resoluut zeiden enkelen dat ze zeker niet van plan waren om te vergeven, never nooit niet. Wat dan te doen met de boodschap van Hannah Arendt? De strekking van haar opmerking dat je zonder vergeving nooit los komt van het verleden, daaraan vast blijft zitten en dus niet vrij bent, werd door de deelnemers wel erkend. Maar dat was dan maar zo. Het gesprek kreeg een andere wending toen één van de deelnemers zei 'guilty, but not to blame', en daar een korte en heldere toelichting op gaf door te vertellen over zijn vader. Zijn vader had het gezin geterroriseerd en was duidelijk schuldig aan wat hem en zijn zus was aangedaan, maar hij wist dat zijn vader zelf ook een achtergrond van geweld en verwaarlozing had. De vader had dus nooit geleerd om vader te zijn. Deze wetenschap gaf een ander perspectief. Naast de boosheid ontstond zo ruimte voor mildheid. Mildheid naar de vader, maar ook voor de betrokkene zelf. Een aantal deelnemers herkende zich hierin en vond het waardevol om zo naar hun eigen geschiedenis en leven te kijken.

Ervaringen en evaluatie

Het vraagt veel tijd, energie en doorzettingsvermogen om in penitentiaire inrichtingen – het justitieel systeem – iets nieuws van de grond te krijgen. Het is goed om na verloop van tijd stil te staan bij de vraag of wat je organiseert, ook nut heeft voor de mensen voor wie je het doet. Dat geldt ook voor de cursus *Filosofie en Humanisme*. De reacties van gedetineerden die deelnemen zijn ronduit positief. Dat blijkt alleen al uit het feit dat de meeste deelnemers ervoor kiezen om alle modules te volgen. Er is duidelijk behoefte aan het gesprek over persoonlijke ervaringen en de ruimte om daarover van gedachten te wisselen. Een deelnemer noemde de lessen een lichtpuntje in de week. Wat daarnaast niet moet worden onderschat is het certificaat dat aan het eind uitgereikt wordt. Voor sommigen echt iets waar ze trots op zijn.

Maar beantwoordt de cursus ook aan de doelstellingen? Is er verdieping van existentiële vragen, en leren de deelnemers op een meer ontdekkende manier met elkaar in gesprek te gaan? Wat we zien is dat tijdens de bijeenkomsten na verloop van tijd een sfeer van vertrouwen ontstaat die uitnodigt om openhartig met elkaar te spreken. Een mooi voorbeeld is de deelnemer die aanvankelijk erg fel reageerde omdat ze alles persoonlijk en als kritiek op haarzelf opvatte, en na een paar lessen vertelde dat ze wel erg fel was en dat dat eigenlijk helemaal niet nodig is. Aan het eind van de module zei ze dat ze had geleerd om niet alles persoonlijk op te vatten en voortaan de tijd te willen nemen om te bedenken wat ze van iets vond. De lessen laten tevens zien dat de teksten en de gesprekken vaak nieuwe inzichten opleveren. Het voorbeeld over vergeving waarin een deelnemer de uitspraak deed ‘guilty but not to blame’ laat dat overtuigend zien. Een enkele keer krijg ik te horen dat de lessen inspireren tot nieuw gedrag. Zo heeft een gedetineerde naar aanleiding van een les over eenzaamheid contact opgenomen met zijn zoon, een contact dat lange tijd verbroken was en nu voorzichtig werd hersteld.

De voorgelezen teksten halen deelnemers voor een kort moment uit hun eigen beleveningswereld en nodigen hen als het ware uit om met enige afstand naar zichzelf te kijken. In *Leve de publieksfilosofie* schrijft Marli Huijer: ‘Als de academische filosofie haar maatschappelijke zuurstoftoevoer verliest, stikt ze in haar eigen geneuzel. En als de populaire filosofie niet meer wordt onderworpen aan de ransel van het wetenschappelijke redeneren, ontardt ze in een stapel semi-therapeutische troostboeken.’ Met de cursus *Filosofie en Humanisme* willen we, en dat is niet gemakkelijk, voldoen aan de eisen van deze laveerkunst.

De gedetineerden praten verrassend open met elkaar

Levensbeschouwelijk onderwijs in het gevangeniswezen zal bij velen vragen oproepen. Herinneringen aan een oud ideaal van verheffing door godsdienstonderwijs en associaties met paternalisme kunnen mogelijk reden zijn voor sceptische en afwijzende reacties; bovendien zijn er geestelijk verzorgers van een groot aantal verschillende gezindtes, voldoende keus voor gedetineerden met hun vragen. De cursus *Filosofie en Humanisme* laat echter zien dat er behoefte is aan levensbeschouwelijke kennis of vorming. De cursus wordt inmiddels in bijna twintig gevangenissen gegeven en er is voldoende vraag om dit uit te breiden. Veelzeggend hierbij is dat gedetineerden met verschillende levensbeschouwelijke of godsdienstige achtergronden deelnemen aan de cursus.

Hans Scheper is hoofd humanistische geestelijke verzorging; h.scheper@dji.minjus.nl

Literatuur

Tijhaar, L. (2018). *Filosoferen achter de tralies* (deel 3/4). Het wapen tegen de angst zit in je hoofd. *Filosofie Magazine*, november.

Huijer, M. (2017). *Leve de publieksfilosofie*, Amsterdam: Boom.